

- ¹⁸ Цит. по: Grohmann W. Wassily Kandinsky, sein Leben, sein Werk, Cologne, DuMond. - Shaugberg, 1956. - P. 15, 16.
- ¹⁹ Цит. по: Kandinsky N. Kandinsky und ich.
- ²⁰ Бараев В. Дерево. Декабристы и семейство Кандинских. - М., 1991. - С. 246.
- ²¹ ГАОО. - Ф. 37 - Оп. 13. - Д. 523. - С. 97,98.
- ²² Цит. по: Кандинский В.В. Избрание трудов по теории искусства. - Т. I. - М., 2001. - С. 268.
- ²³ Kandinsky. Ueber das Geisttliche in der Kunst. - Munchen, 1912. *Об упоминаемой гравюре В.В.Кандинского см.: Roethel H.K. Kandinsky: Das Graphische Werk. - Cologne, 1970. - P. 166, 167.*
- ²⁴ Кандинский Ступени. Текст художника. - М., 1918.- С. 53.
- ²⁵ См.: Адрес-календари Одесского градоначальства 1901-1904 гг.
- ²⁶ Центральный Государственный исторический архив, г. С.Петербург. - Ф. 14 - Оп. 3. - Д. 36027.
- ²⁷ Одесские новости. - 1906. - 10 и 31 марта.
- ²⁸ ГАОО. - Ф. 45. - Оп. 5. - Д. 6369. *Запись в метрической книге воспроизводится по личному делу Алексея Михайловича Кожевника - студента Новороссийского университета.*
- ²⁹ Там же. - С. 13.
- ³⁰ Kandinsky N. Kandinsky und ich. /2nd ed. - Munich, 1987. - P. 25.
- ³¹ Derouet C. Vassily Kandinsky. Correspondances avec Zervos et Kojève. Les Cahiers du muse national d'art moderne. Hors- Serie/ Archives. - 1992. - P. 158,167.
- ³² Фото из архива В.В.Кандинского (Центр Ж. Помпиду, Париж). *Публикуется по репродукции: Кандинский. Каталог выставки. Музей Соломона П. Гуттенхайма. - Нью Йорк, 2009. - С. 286, 319. (на англ. языке).*
- ³³ *Публикуется по воспроизведению фотографии: Grohmann V. Wassi Kandinsky: Life and Work. - New York, 1958. - P. 19.*
- ³⁴ См.: Кандинский В.В. Избранные труды по теории искусства. - Т. I. - М., 2001. - С. 376; Аронов И. Кандинский. Истоки 1886-1907. - М., 2010. - С. 118.
- ³⁵ *Письма находятся в архиве Г.Мюнтер и И.Эйхнера в Городской галерее Ленбаххауз (Мюнхен).*
- ³⁶ ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 13. - Д. 500. - Л. 226, запись 234.

Анна Алексеевко (Харків, Україна)

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ НАУКИ, ПРОМИСЛОВОСТІ ТА АРХІТЕКТУРИ ОДЕСИ У ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ

Центральний державний науково-технічний архів (ЦДНТА) - єдина в Україні архівна інституція, що спеціалізується на збиранні, зберіганні, обліку та всебічному використанні науково-технічної документації (НТД). У ЦДНТА сконцентровано проектну, конструкторсько-технологічну, науково-дослідну документацію, що утворилася в результаті діяльності провідних науково-дослідних, проектних, конструкторських організацій, розташованих на території України, а також видатних діячів науки і техніки. Природно, що у фондах архіву відклалися документи, які містять інформацію щодо розвитку науки, промисловості та архітектури Одеси - міста з давньою історією, крупного українського промислового центру. Хронологічно вони охоплюють 1928-1991 роки.

З плином часу інтерес науковців і краєзнавців до вивчення цього періоду поступово зростає. Відповідно, дослідники шукають нових джерел для своїх студій. Аналіз публікацій з історії Одеси на предмет використання фондів ЦДНТА свідчить, що вони є малознаними. Архівна науково-технічна документація, не зважаючи на свою інформативність, часто залишається не введеною в науковий обіг.

Однією з причин цього є відсутність спеціального архівного довідника по Одещині на кшталт тих, що були упорядковані архівістами за іншими регіонами (по Київській, Харківській, Дніпропетровській областях, Криму та Донбасу)¹. Тому актуальним на сьогодні є схарактеризувати коло джерел з фондів ЦДНТА, якими можна послуговуватися при вивченні окремих аспектів історії Одеси. Цю настанову поставили собі за мету автори статті.

Документальний масив архівної НТД за своєю інформаційною насиченістю поділяється на два умовні блоки: 1) фонди, у яких зосереджені напрацювання інституцій, розташованих в Одесі; 2) комплекси або їх частини, що містять відомості щодо проектування об'єктів на території Одещини. З поміж останніх доцільно виокремити картографічні матеріали.

Перший блок представлено документами з дев'яти фондів, які мають назви: Р-19 Чорноморське Центральне проектно-конструкторське бюро Міністерства морського флоту СРСР, м. Одеса; Р-44 Спеціальне конструкторське бюро прецизійних верстатів Міністерства верстатобудівної та інструментальної промисловості, м. Одеса; Р-46 «ЧорноморНДІпроект» - філія Державного проектно-вишукувального і науково-дослідного інституту морського транспорту «СоюзморНДІпроект» Міністерства морського флоту СРСР, м. Одеса; Р-67 Український науково-дослідний інститут верстатобудівної та інструментальної промисловості «УкрНДІВП»; Р-96 Науково-дослідний інститут спеціальних способів лиття «НДІСЛ» Міністерства верстатобудівної та інструментальної промисловості СРСР, м. Одеса; Р-118 Проектно-конструкторський технологічний інститут НВО «Спецтехоснастка» Всесоюзного виробничого об'єднання «Союзтехпромавтоматизація» Міністерства тракторного і сільськогосподарського машинобудування СРСР; Р-129 Спеціальне конструкторське бюро алмазно-розточувальних і радіально-свердильних верстатів «СКБАРВ» Міністерства верстатобудівної та інструментальної промисловості СРСР, м. Одеса; Р-168 Проектний інститут № 3 Міністерства державного будівництва СРСР; Р-184 Одеське спеціальне конструкторське бюро спеціальних верстатів, ОСКБСВ Міністерства верстатобудівної та інструментальної промисловості СРСР, м. Одеса.

Як бачимо, серед означених архівних фондів переважають ті, що стосуються верстатобудування та інструментальної промисловості. Їх фондоутворювачами є потужні конструкторські бюро та науково-дослідні інститути галузі, що являють собою визначні установи Одеси. За складом ці документальні комплекси віднесені до групи конструкторської документації². Вони являють собою проекти виробів (верстатів, агрегатів, автоматів, апаратів, ліній тощо), у яких закладено передові технічні ідеї, запропоновані одеськими інженерами-конструкторами у 1950-1991 роках. Крім того, два комплекси (за системою обліку ЦДНТА, комплекси 3-16 та 3-52) містять документи, віднесені до групи науково-дослідної документації.

Крім наукових ідей, виражених у винаходах та відкриттях, за звітами про НДР можна простежити становлення окремих учених, формування творчих колективів та наукових шкіл, що діяли в Одесі, зародження і розвиток наукових напрямів. Так, у фонді Українського науково-дослідного інституту верстатобудівної та інструментальної промисловості «УкрНДІВП» зберігаються звіти про науково-дослідні роботи (НДР) та кресленики до них з 13 проблем щодо винайдення принципово нових конструкцій і технічних процесів, які розробляли його працівники протягом 1963-1973 років³. У фонді Р-96, окрім конструкторської документації, відклалися звіти по темах робіт Науково-дослідного інституту спеціальних способів лиття «НДІСЛ» за 1965-1976 роки⁴. Документи висвітлюють створення технологічних процесів і автоматичних комплексів обладнання для виробництва точних відливочних новими прогресивними способами. Значна частина із представлених у ЦДНТА розробок демонструвалися на ВДНГ, мають урядові нагороди та були впроваджені у виробництво на крупних заводах.

Більш цікавими для краєзнавців є документи другого умовного інформаційного блоку - ті, що містять відомості щодо проектування об'єктів на території Одещини. Серед них, перш за все, потрібно назвати проекти одеського морського вокзалу та одеського порту, розроблені інститутом ЧорноморНДІпроект. Вони розкривають теми: «Одеса - морські ворота України», «Архітектура одеських будівель і споруд» тощо. Кілька документів з цього фонду опубліковані на офіційному веб-сайті архіву, у першому розділі на виставки «Між водою і суходолом: українські порти у фондах ЦДНТА України»⁵.

Комплекс 1-117 «Одеський порт» нараховує 137 одиниць зберігання, 120 з яких текстові⁶. До нього включено проекти реконструкції порту (1929-1941 рр.), реконструкції та відбудови (1944-1951 рр.), розвитку та реконструкції (1952-1967 рр.), а також звіти про науково-дослідні роботи з тем «Шляхи підвищення пропускної спроможності морських портів за рахунок виявлення та використання внутрішніх резервів» та «Морські порти» за 1965-1967 рр. За документами можна вибудувати ретроспективне бачення розвитку одеського порту, визначити характер його споруд і рівень обладнання на кожному з етапів.

Розлогі пояснювальні записки містять відомості щодо історії порту, починаючи з 90-х років XVIII ст. Найбільше віддзеркалення у документах знайшов період 1930-х - 1960-х років. На 1931 рік акваторія Одеського порту становила 2,382 км², територія порту - 1,226 км².⁷ Розроблення проекту такого визначного комплексу споруд передбачало проведення детального вивчення питання та залучення допоміжних статистичних і розрахункових матеріалів, зокрема щодо його вантажообігу та пропускної здатності причалів за різні роки⁸. Вони включені до складу проектного завдання. Відомості щодо стану основних гідротехнічних споруд зафіксовані у їх паспортах⁹. Детальний опис руйнувань, які були завдані гідротехнічним спорудам порту під час Другої світової війни (коли були зруйновані три чверті причального фронту) міститься у справі «Матеріали обстеження та першочергові заходи щодо відновлення Одеського порту» 1944-1945 рр.¹⁰ Порівняння інформації про наявні об'єкти зі схемами та перспективними планами розвитку¹¹ надасть можливість дослідникам скласти усебічне уявлення про шляхи розвитку Одеського морського порту.

Визначною подією в історії порту та Одеси в цілому стало спорудження морського вокзалу на Новому молу, яке мало вирішити як питання покращення обслуговування пасажирів, так і логічно завершити архітектурно-просторову композицію одного з найважливіших історичних ансамблів міста - Приморського бульвару з Потьомкінськими сходами. У ЦДНТА України зберігаються варіанти ескізного вирішення комплексу пасажирського району (генплан, ситуаційні плани та плани транспортної розв'язки тощо), розроблені ЧорноморНДІпроектм у 1956 р.¹² Про вигляд будівлі свідчать кресленики фасадів і поверхові плани будівлі вокзалу, а також ескізи внутрішнього оздоблення стін, вітрин, торгового устаткування та плафонів залів, ескізи оформлення інформаційного табло тощо. Слід відзначити, що проект неодноразово коригувався відповідно до вказівок Держбуду СРСР. Це знайшло своє відображення у документальному комплексі ЦДНТА¹³. Зокрема, у документах містяться відомості про нереалізовані задуми архітекторів. Наприклад, на стадії проектного завдання між іншими розглядалася можливість завершити будівлю морвокзалу висотною конструкцією, від чого згодом відмовилися¹⁴. Архівні документи свідчать, що створений у 1956-1967 рр. проект, авторами якого є видатні одеські архітектори В.К.Головін, В.П.Кремляков, І.М.Альтер, інженер О.Ю.Шайкіс, відповідно до вимог часу неодноразово змінювався у бік спрощення архітектурного оздоблення споруди. Це пов'язано із прийняттям знаменитої постанови ЦК КПРС та РМ СРСР від 4 грудня 1955 р. №1871 «Про усунення надмірностей у проектуванні та будівництві». Проект морвокзалу в Одесі було остаточно затверджено у 1962 р., тоді ж почалася і його реалізація, завершена у 1967 р. Альбом світлин будівництва фіксує стадії цього процесу¹⁵. Офіційне відкриття морського пасажирського вокзалу відбулося у 1968 р. Автори проекту були нагороджені премією Ради Міністрів СРСР за видатний об'єкт будівництва та проектування¹⁶.

Не менш важливим з огляду на здійснення пасажирських перевезень є й залізничний вокзал Одеси, першу капітальну будівлю якого зведено у 1884 р. за проектом архітектора В.О.Шретера. Вона вважалася однією з найкрасивіших споруд міста, але під час Другої світової війни її було повністю знищено. Від архітектурно витонченої споруди залишилась лише груда уламків на рівні підлоги¹⁷. Відбудова вокзалу проводилася у 1950-1952 рр. за проектом Л.М.Чупріна¹⁸. На жаль, свій довоєнний вигляд будівля вокзалу втратила назавжди. У ЦДНТА зберігається пояснювальна записка до проектного завдання відновлення будівлі Одеського залізничного вокзалу, датована 1949 роком, яка проливає світло на мотивацію архітекторів. При проектуванні нового вокзалу автори враховують такі положення: архітектурний образ повинен виражати героїку нової епохи і відображувати героїчну роль, яку зіграла Одеса у війні. У документі зазначено: «Відображаючи ці положення в композиції архітектурного образу, будівля вокзалу вирішується в мажорних урочистих формах з простотою обсягів і витонченістю деталей. Монументальна простота форм ув'язується з розкриттям історичної ролі Одеси. Виступаюча вперед центральна частина будівлі створює образ, що символізує невідступну волю до перемоги міста-героя»¹⁹. Проектна документація такого характеру є найбільш запитуваною тими дослідниками, хто цікавиться історією архітектури, вивченням персоналій та доробку окремих архітекторів і творчих колективів. До їхніх послуг у проектах цивільного будівництва та фондах особового походження, сформованих архітекторами, виявлено і описано близько 300 архітектурних об'єктів²⁰.

В одному з таких фондів Р-202 члена-кореспондента Академії мистецтв СРСР О.І.Заварова містяться відомості про проект відомого зодчого XIX ст. О.Й.Бернадацці (1831-1907 рр.), який з 1879 р. був головним архітектором Одеси. У звіті про діяльність Творчої архітектурної майстерні Академії мистецтв (ТАМАМ) вміщено: коротку характеристику проекту реконструкції готелю «Красна», світлокопії креслеників фасаду, варіантів планів поверхів, розрізів, ескізів інтер'єрів²¹. Встановлено, що будівлю готелю «Брістоль» (у радянські часи - готель «Красна») по вул. Пушкінській у м. Одеса зведено у 1898-1899 рр. за проектом архітектора О.Й.Бернадацці, у 1990-ті роки готель реконструйовано за проектом київського архітектора С.М.Миргородського²².

Інформацію щодо містобудівної інфраструктури Одеси містять звіти про науково-дослідні роботи Науково-дослідного і проектного інституту містобудування «КиївНДПмістобудування», який займався науково-технічними і науково-прикладними дослідженнями з питань містобудування, що забезпечували розвиток і реконструкцію міст та регіонів України, будівництво та реконструкцію об'єктів житлового і громадського призначення у комплексі з розв'язанням економічних і екологічних проблем забудови міст; розробленням питань їх інженерного забезпечення, благоустрою та транспортного обслуговування. Його науковцями розроблялася проблема «Планування і забудова курортів і зон відпочинку». У напрацюваннях щодо її вирішення схарактеризовано й Одесу, як один із значних курортних районів Чорноморського узбережжя²³.

Виконуючи завдання «Розробити рекомендації з архітектурно-планувального формування центрів міст» працівники інституту у 1976 р. провели аналіз планування і забудови загальноміських центрів Києва, Харкова, Дніпропетровська й Одеси. Відповідні рекомендації по кожному з населених пунктів вміщено в окремих томах²⁴. Означені звіти про НДР багато ілюстровані, зокрема, картографічними матеріалами. Наприклад, додатком до одного з них, присвяченого Одесі, є карта-схема «Облік історико-архітектурної спадщини Одеси»²⁵, яка складається з чотирьох схематичних планів міста. За її допомогою розглядаються такі аспекти дослідження як просторовий вплив пам'яток та їх зорове сприйняття. Там само вміщено й «Схему розташування джерел виробничих викидів Одеси»²⁶, яка доповнює пропозиції щодо поліпшення стану довкілля у місті²⁷.

Загалом у фондах ЦДНТА виявлено майже 70 карт і планів Одеси та Одеської області, які входять до складу проектної та науково-дослідної документації²⁸. Більшість із них присвячені використанню водних та земельних ресурсів, упорядкуванню окремих ділянок у зв'язку із проектуванням народногосподарських об'єктів.

Проекти підприємств здаються дещо прозаїчнішими, порівняно з яскравими цивільними спорудами, але від цього вони не втрачають своєї інформативності як джерел для вивчення розвитку галузей промисловості на теренах Одещини. У ЦДНТА укомплектовано «Колекцію документів із проектування, будівництва та реконструкції підприємств харчової промисловості» (комплекс 1-14), куди включено проектну та організаційно-розпорядчу документацію до 153 промислових об'єктів. З них два - маслоекстракційний завод та жирокмбінат - розташовані в Одесі, ще сім - переважно, винзаводи - у різних селищах Одеської області²⁹. Хронологічно ці документи охоплюють період з 1957 по 1968 рр.

Інша архівна колекція, сформована у складі фонду Р-125 Український державний республіканський інститут з проектування енергопостачання міст «Укрдїпроенерго» Головного управління капітального будівництва Міністерства енергетики та електрифікації УРСР, м. Київ під назвою «Міські електричні мережі», містить документи з розширення та реконструкції електромережі Одеси за 1968 та 1986 роки³⁰. Ще один цікавий проект є свідченням рівня технічної оснащеності одеської бази Укроптм'ясорибторгу. У ньому вперше у практиці будівництва холодильників на території України був створений пристрій холодильника для зберігання риботоварів у трьох ємностях загальним обсягом камер 1100 тонн³¹.

Більше відомостей щодо розвитку рибного господарства регіону знаходимо в техніко-економічній доповіді «Рибогосподарське використання плавневих земель і придунайських озер»³², підготовленій Київським відділенням Державного інституту з проектування гідротехнічних рибоводно-меліоративних та ставкових споруд «Гідрорибпроект» на субпідрядних началах із Українським державним проектно-вишукувальним та науково-

дослідним інститутом «Укрдїпроводгосп» у 1970-1972 рр. У ній оглянуто стан рибного господарства на придунайських водоймищах (рибоводно-біологічні умови, наявні об'єкти, обсяги вилову риби), перелічено запроєктовані заходи з розвитку галузі в Одеській області (основні техніко-економічні показники, обсяги робіт, будівельних матеріалів, вартість будівництва рибних господарств), запропоновано схему захисту рибних господарств від повеней³³.

Таким чином, наведені у статті приклади документів з фондів ЦДНТА України дають право стверджувати про значну різноманітність інформаційного масиву науково-технічної документації та окреслюють можливі шляхи її залучення до джерельної бази досліджень з історії науки, промисловості та архітектури Одеси та Одеської області.

¹ Центральний державний науково-технічний архів України. Бібліографічний огляд за матеріалами періодичних видань. 1971-2007 рр. / До 90-річчя від дня створення системи архівних установ України / Укл. М.А.Балишев. - Харків: СПД ФО Михайлов, 2008. - 62 с.

² Центральний державний науково-технічний архів України: Путівник / Авт.-упоряд. А.О.Алексєенко та ін. - Харків: Федорко, 2009. - С. 91-98.

³ Центральний державний науково-технічний архів України (ЦДНТА). Ф. Р-67. К. 3-16, Спр. 1-780.

⁴ ЦДНТА. - Ф. Р-96. - К. 3-52. - Спр. 1-83.

⁵ Між водою і суходолом: українські порти у фондах ЦДНТА України [Електронний ресурс] : Виставка документів он-лайн / О.І.Барикіна // Центральний державний науково-технічний архів України: офіційний веб-сайт. - Режим доступу: <http://www.archive.gov.ua/ukr/viewexhibitions/67.html>

⁶ ЦДНТА. - Ф. Р-46. - К. 1-117. - Оп. 2. - С. 29.

⁷ ЦДНТА. - Ф. Р-46. - К. 1-117. - Спр. 3. - Арк. 18.

⁸ Там само. - Спр. 1-10.

⁹ Там само. - Спр. 26-70, 92-99.

¹⁰ Там само. - Спр. 21.

¹¹ Там само. - Спр. 20, 72-75.

¹² ЦДНТА. - Ф. Р-46. - К. 1-44. - Од. зб. 1.

¹³ Там само. - Спр. 4-8, 12.

¹⁴ Там само. - Спр. 2.

¹⁵ ЦДНТА. - Ф. Р-46. - К. 1-117. - Спр. 101.

¹⁶ ЦДНТА. - Ф. Р-46. - К. 1-44. - Спр. 1. - Арк. 2.

¹⁷ Роки війни і відбудови: Історичні нариси за документами ЦДНТА України / Авт.-упоряд. Н.В.Миргород, А.О.Алексєенко. - Харків: Колорит, 2006. - С. 58-59.

¹⁸ Саркисьян К.С. Ставницер М.Ф. Улицы рассказывают: Одесса. - Одесса: Маяк, 1968. - С. 121.

¹⁹ ЦДНТА. - Ф. Р-195. - 1-344. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 12.

²⁰ Проекти цивільної архітектури у фондах ЦДНТА України та їх автори: довідник / Укл. А.О.Алексєенко та ін. - Харків: ЦДНТА, 2012. - 170 с.

²¹ ЦДНТА. - Ф. Р-202. - Оп. 2. - Спр. 93. - Арк. 5-6, 17-26.

²² Саркисьян К.С. Улицы рассказывают... - С. 166.

²³ ЦДНТА. - Ф. Р-100. - К. 3-32. - Спр. 1-5.

²⁴ Там само. - Спр. 267, 271.

²⁵ Там само. - Спр. 271. - Арк. 134.

²⁶ Там само. - Спр. 271. - Арк. 130.

²⁷ Картографічні матеріали у складі звітів про науково-дослідні роботи (за фондами ЦДНТА України). Довідник / Укл. М.А.Балишев, О.Є.Дождьова. - Харків: Федорко, 2008. - С. 209.

²⁸ Там само. - С. 206-209; Картографічні матеріали у складі проектної документації ЦДНТА України: довідник / Укл. А.О.Алексєенко та ін. - К. : ДНВП «Картографія», 2012. - С. 319-325.

²⁹ ЦДНТА. - Ф. Р-10. - К. 1-14. - Спр. 36, 38-40, 43, 44, 46, 48, 107, 162-163.

³⁰ ЦДНТА. - Ф. Р-125. - К. 1-273. - Спр. 18-22, 26-28.

³¹ ЦДНТА. - Ф. Р-149. - К. 1-209. - Спр. 1-17.

³² ЦДНТА. - Ф. Р-149. - К. 1-215. - Спр. 1-3.

³³ До історії облаштування, впорядкування і використання ресурсів штучних водоймищ України у ХХ ст.: Огляд документів ЦДНТА України / Укл. А.О.Алексєенко, О.Є.Дождьова. - Харків : ЦДНТА України, 2014. - С. 166.